

О. О. ПОТЕБНЯ ЯК АКЦЕНТОЛОГ

Статтю присвячено аналізу акцентологічної спадщини О. О. Потебні, його внеску в розвиток славістичної акцентологічної науки. На тлі досліджень ученим специфіки наголошення лексики в різних слов'янських мовах розглянуто деякі проблемні питання сучасного українського наголосу.

Ключові слова: акцентологія, наголос, українська мова, іношомовні слова.

Інтерес до акцентології у славістичній науці, як, напевно, у жодній лінгвістичній галузі, циклічний. Він то підіймається до неймовірної висоти, захоплюючи в акцентологічне лоно мало не всю наукову еліту, то спадає, жевріючи всередині вузького кола вчених. Хоч, як відомо, наукові здобутки не завжди залежать від цього фактора.

Вибух наукового зацікавлення акцентологією стався в останній чверті XIX ст. Тоді чи не кожен з великих лінгвістів намагався сказати своє слово в галузі слов'янського наголосу (В. Ягич, П. Ф. Фортунатов, Р. Ф. Брандт, О. І. Соболевський, О. О. Шахматов та ін.). Виходить ряд солідних праць, зокрема «Начертание славянской акцентологии» Р. Ф. Брандта (1880), «Zur vergleichenden Betonungslehre der litu-slavischen Sprachen» П. Ф. Фортунатова (1880). Період інтенсивних акцентологічних досліджень у славістиці тривав до 20-х років XX ст., і до них активно долучилися Ф. де Соссюр, А. Лескін, Г. Гірт, А. Мейє, Н. ван Вейк, І. Огієнко, Л. А. Булаховський, Т. Лер-Сплавінський та ін. Проблемам українського наголосу присвячено розділ у граматиці О. Огоновського «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache» (1880), монографію І. Гануша «Über die Betonung der Substantiva im Kleinrussischen» (1883), статті К. Ганкевича, І. Верхратського та ін. Теоретичний виклад праці С. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера «Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache» (1913), де ілюстративний матеріал послідовно наголошено, власне, також подано з урахуванням специфіки української акцентної системи.

О. О. Потебня в акцентологічних студіях був попередником цих досліджень, тобто розпочав їх раніше, але не став попереду когорти видатних учених, як у багатьох лінгвістичних сферах. Його дослідження наголосу опубліковано тільки через століття. Свого часу вчений як акцентолог був знаний за статтею «О полногласии» та екскурсами в «Заметках о малорусском наречии», цитованими Р. Ф. Брандтом, О. Огоновським, І. Ганушем та ін. Рукописні акцентологічні матеріали, які зберігалися в архіві О. О. Потебні, упорядкувала й видала 1973 р. під назвою «Ударение» В. Ю. Франчук. Вона ж написала ґрунтовну передмову до монографії, в якій, зокрема, схарактеризувала стан вивчення наголосу в 60-і роки XIX ст., коли вчений працював над книгою. Видання в цей час акцентоло-

гічної праці О. О. Потебні є до певної міри символічним, адже саме в 60-і — 80-і роки ХХ ст. відбувається черговий підйом акцентологічної науки. Новий етап у дослідженні слов'янського наголосу пов'язаний значною мірою з виходом книги Х. Станга «*Slavonic accentuation*» (1957) та його морфологічною концепцією праслов'янської акцентології, що ґрунтується на протиставленні акцентних парадигм: баритонованої, окситонованої та рухомої. Питання слов'янського наголосу отримали розвиток у працях В. Кіпарського, З. М. Веселовської, В. А. Диббо, В. В. Колесова, В. Г. Складенка, А. А. Залізняка, В. М. Винницького та ін. У цьому ж руслі виконані дослідження О. О. Потебні, однак йому не судилося визначати напрями розвитку слов'янської акцентології, бо праця десь загубилася в численних невиданих рукописах видатного вченого. Потім Р. Ф. Брандт видав свою книжку, та ще й з такою місткою назвою. Належно оцінивши цю роботу, відомий сучасний російський мовознавець В. В. Колесов зазначив: «Перша опублікована в цій галузі розвідка Р. Ф. Брандта в багатьох відношеннях поступається перед працею О. О. Потебні»¹.

Дослідження слов'янського наголосу було тільки розпочато, але О. О. Потебня вже тоді глибше від сучасників розумів завдання, які стоять перед акцентологією. У відповідь на пошуки О. Х. Востоковим і Я. К. Гротом можливості пізнати систему наголошення російської мови вчений указує шляхи розв'язання цієї проблеми. Суть його теорії полягає в тому, що вивчення літературного наголосу не дасть розуміння руської² системи наголошування слів і акцентних процесів, які відбуваються в ній. Тому до уваги треба брати не лише всі діалекти російської мови, а й з метою отримання вивірених результатів необхідно залучати до дослідження українську мову, а виявлені розбіжності звести до східнослов'янської, загальнослов'янської, балтослов'янської, індоевропейської мовних єдностей³. На всіх цих етапах, зрозуміло, не уникнути залучення до досліджень знакових мов, які утворюють зазначені єдності. І це не просто декларування принципів акцентологічних студій. Такої методології вчений дотримувався у своїх дослідженнях. Щоправда, теорія порівняльної акцентології на той час не була новою. Як зазначає В. Ю. Франчук, порівняльне вивчення наголосу в індоевропейських мовах започатковане працею Ф. Боппа «*Vergleichendes Accentuationssystem nebst einer gedrängten Darstellung der grammatischen Übereinstimmungen des Sanskrit und Griechischen*» (1854), де використано також акцентуаційні факти литовської та слов'янських мов⁴. О. О. Потебня враховував акцентологічні напрацювання Ф. Боппа, а в порівняльному дослідженні слов'янського наголосу він був першопроходцем.

Учений залучає до аналізу фактичний матеріал з російської, української, сербської, хорватської, болгарської мов, спорадично литовської, грецької та інших індоевропейських мов. Наведено численні ілюстрації з церковнослов'янських текстів. О. О. Потебня глибоко усвідомлював необхідність розвитку історичної акцентології: «Одним з найважливіших засобів для вивчення руської акцентуації мало б бути порівняння її сучасного стану з акцентуацією давніх руських і старослов'янських пам'яток, якби вони були відомі»⁵. Дослідник орієнтувався в питаннях акцентуації давніх пам'яток, але історичного матеріалу

¹ Колесов В. В. [Рец. на:] А. А. Потебня. Ударение / Подгот. к изд. В. Ю. Франчук. — К., 1973. — 172 с. // Мовознавство. — 1974. — № 6. — С. 80–83.

² За традиційною термінологією О. О. Потебні, «русский язык» (у статті при перекладі — «русська мова») — це мова, що об'єднує «великорусский язык / наречие» (у статті — «російська мова») і «малорусский язык / наречие» (у статті — «українська мова»).

³ Потебня А. А. Ударение / Подгот. к изд. В. Ю. Франчук. — К., 1973. — С. 21.

⁴ Там же. — С. 9.

⁵ Там же. — С. 22.

він не зібрав. Факти з російської мови вчений брав із тогочасних словників та граматики О. Х. Востокова; переважно зі словників та граматик, зокрема праць В. Караджича і А. Мажуранича, узято південнослов'янський матеріал (болгарські ілюстрації автор збирав також з етнографічних збірників). Осібно стоїть українська мова. Український наголос учений подає за зібраним ним же ілюстративним матеріалом зі збірок народної творчості М. Костомарова, П. Куліша, А. Метлинського, М. Номиса, поезій І. Котляревського, Є. Гребінки, видання прозових творів Г. Квітки-Основ'яненка з проставленими П. Кулішем акцентами. Нерідко знаходимо ілюстрації зі словника П. Беринди, і подано їх на підтвердження тільки українського наголошування. Цікаво, що автор ніде не виділяє наголос цієї пам'ятки як давніший, а подає його в ряду з ужитим пізніше.

Такий широкий український ілюстративний матеріал свідчить про те, що О. О. Потебня не лише хотів показати своєрідність українського наголосу в системі східнослов'янського. Учений, власне, досліджував українську акцентну систему. Він цікавився літературним наголосом, який тільки-но почав набувати ознак нормативності, діалектним та історичним наголошенням. Про глибину й масштабність його зацікавлень українською акцентуацією свідчить намір видати твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка з проставленими двома наголосами: оксією (´) для виділення слів, що відіграють головну роль, та варією (˘) для позначення слів, що мають допоміжну функцію. Цими планами вже знайий у науковому світі мовознавець ділиться в листах із І. І. Срезневським⁶, В. Ягичем⁷. Річ у тім, що акцентований П. О. Кулішем двотомник творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, виданий 1858 р., уже у 80-х роках XIX ст. став букіністичною рідкістю, а головне, О. О. Потебня не погоджувався з багатьма Кулішевими наголосами. Це закономірно, адже нормативного українського наголошення в середині XIX ст. не існувало, а вчені-редактори були носіями різних діалектів: О. О. Потебня, як і Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, — слобожанського говору південно-східного наріччя, П. О. Куліш — східнополіського говору північного наріччя. У 1887 р. виходять два томи значно повнішого зібрання прози Г. Ф. Квітки-Основ'яненка за редакцією О. О. Потебні з двома наголосами, проставленими вченим, та зміненим відповідно до оригіналу правописом.

Питаннями акцентології вчений цікавився впродовж усього наукового життя. Період же його інтенсивних досліджень у галузі слов'янського наголосу і створення праці про наголос, як дослідила В. Ю. Франчук, припадає на 1860 — 1870 роки. Як глибокий учений-лінгвіст, О. О. Потебня зі своїм природним мовним чуттям і прагненням пізнати об'єктивні й суб'єктивні закони мовного розвитку органічно прийшов до потреби ґрунтовного вивчення акцентних процесів у мові. Очевидно, до цього його також спонукали граматика О. Х. Востокова, де традиційно від граматик Л. Зизанія та М. Смотрицького наголос виділено в окремий розділ, але не пояснено закономірностей російського наголошення, праці Я. К. Грота, присвячені окремим акцентологічним проблемам, а також відсутність у тодішніх словниках повних парадигм відмінюваних слів. Про все це вчений говорить уже в перших реченнях вступу до праці про наголос. Крім того, вічним покликом, любов'ю і боєм була для О. О. Потебні рідна українська мова з її суттєво відмінним від російського та дуже строкатим ді-

⁶ Олександр Опанасович Потебня. Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження. — К., 1962. — С. 89.

⁷ Айзеншток І. З листування О. О. Потебні // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. — К., 1927. — Кн. 1–2. — С. 174.

лектним наголосом. Саме тому він приділяв так багато уваги українській мові в своїх акцентологічних дослідженнях, у працях із граматики східнослов'янських мов постійно вдавався до українських наголосових екскурсів, опікувався виданням акцентованих творів. «Узагалі, дуже невигідно для майбутніх досліджень, — відзначає вчений, — що попри існування хороших прикладів, зразки народних говорів (ідеться про українську мову. — І. Г.) до сих пір видаються без наголосів. Немає сумніву, що вчення про наголос становить досить важливий розділ історії руської мови»⁸.

Широта знань з різних галузей славістичної мовознавчої науки, наукова ерудиція та інтуїція дозволили вченому сформулювати основні закони російського й українського наголосу, виявити і схарактеризувати особливості українського наголошення дієслова, прикметника, іменника. Звернімося до деяких акцентуаційних сюжетів, розглянутих О. О. Потебнею, які є актуальними для сучасної лінгвістичної науки.

Зіставляючи акцентуацію 1-ї та 2-ї осіб множини теперішнього часу російських, українських, сербських, хорватських та болгарських дієслів, учений доходить висновку, що наголос на -мб, -тб (як в українській мові та чакавському наріччі: *ведемб* — *ведетб*) є давнішим від російського *ведём* — *ведёте*. Для акцентології завжди спірним було питання можливості наголошення кінцевих глухих б та ь. За О. О. Потебнею, форма 1-ї особи множини на -мь є давнішою, де ь міг бути наголошеним⁹. Ці положення в сучасній акцентологічній науці вже не викликають сумнівів¹⁰. Водночас О. О. Потебня ставить проблемне питання, яке без достатнього історичного матеріалу розв'язати не міг: «Правило це в 2-й особі множини до сих пір дотримується в церковних книгах не тільки південного (українського. — І. Г.), але й північного (північноросійського. — І. Г.) друку. Не можу вирішити, чи такий наголос занесено на північ південно-західним духовенством у XVI — XVIII ст., або й до цього часу й на півночі він зберігається в церковних книгах. Церковнослов'янські *соблюдитб*, *творитб*, *поститб*...»¹¹. Тільки комплексне дослідження А. А. Залізняка історичного російського наголошення в різних діалектних ареалах підтвердило другу з висунутих версій¹². Правда, відповіді на близьке до цього питання, чи трапляється в північних російських пам'ятках закінчення з наголошеним кінцевим -мо в 1-й особі множини дієслів праслов'янської рухомої парадигми, яке досить часто спостерігаємо в українських стародруках, ми не знаходимо. Як відомо, північноросійські говори виявляють багато спільних з українськими акцентних рис, однак ця проблема потребує ширшого порівняльно-історичного вивчення.

Аналізуючи наголошення дієслів минулого часу (колишніх дієприкметників минулого часу на -лб) типу російського *был* — *была* — *было* — *были* та порівнюючи його з українським, сербським, хорватським і болгарським, учений доходить висновку, що українське перенесення наголосу на закінчення *був* — *була* — *було* — *були* є новим явищем. На первинність російського наголошення слів цієї парадигми (*дабь*, *жибь*, *либь*, *пибь*) указує й В. Г. Складенко¹³. Українські дієслова зазнали впливу дієслів праслов'янської окситонованої акцентної парадигми як *могтб*, *лягтб*, які в обох мовах мають у минулому часі

⁸ Потебня А. Заметки о малорусском наречии. — Воронеж. — 1871. — С. 10.

⁹ Потебня А. А. Ударение. — С. 25–26.

¹⁰ Складенко В. Г. Праслов'янська акцентологія. — К., 1998. — С. 164–170.

¹¹ Потебня А. А. Ударение. — С. 25.

¹² Залізняка А. А. От праславянской акцентуации к русской. — М., 1985. — С. 316–322.

¹³ Складенко В. Г. Знач. праця. — С. 151–152.

флексійну акцентуацію. Очевидно, у південно-східних говорах указане перенесення наголосу набуло ознак акцентуаційної тенденції, оскільки, відповідно до ілюстрацій з творів поетів, що були носіями цих говорів, О. О. Потебня зараховує до флексійнонаголошеного типу в минулому часі *надути*, *віти* (без зазначення семантичної диференційної функції наголосу: *вила* «скигвила» і *вила* «плела, звивала») ¹⁴. Водночас більшість південно-західних говорів і нині зберігає давнє наголошення слів цього типу, уніфікувавши ще й наголос жіночого роду: *був* — *була* — *було* — *були*, так само *жила*, *лила*, *пила* тощо. На нашу думку, цей досить стійкий західний наголос є проблемним у плані впровадження та закріплення літературної орфоєпії, бо він, за нашими спостереженнями, нині інтенсивно поширюється на схід і стає певною мірою навіть модним у середовищі політиків.

У своїх акцентологічних дослідженнях О. О. Потебня насамперед ставив завдання за допомогою порівняльного аналізу акцентуації в східнослов'янських та південнослов'янських мовах визначити давнє, тобто спільнослов'янське (праслов'янське), наголошення слів. Але не тільки. Учений завдяки гострій мовній інтуїції відчував проблемні з погляду акцентуації граматичні групи й намагався донести до читачів закономірності їхнього російського та українського наголошення. Наведемо (за автором) кілька груп розбіжностей акцентування минулого часу в українській і російській мовах. Ці розбіжності виявилися неподоланими не лише для значної частини носіїв української мови, а й для багатьох фахівців, якими є ведучі радіо- та телевізійних програм.

1. «В українській: *брав, звав, прав, ірвав, ждав, слав, родив, умер* — *умёрла* [...] — зберігають той же наголос у жіночому, середньому роді та множині» ¹⁵, на відміну від російських *братъ, звать, прать, рвать, ждатель, родить*, які наголошуються за зразком *был* — *была* — *было* — *были*.

2. В українських дієсловах при додаванні префікса наголос у минулому часі не змінюється (крім префікса *ви-*, який в обох мовах відтягує на себе наголос: *вибув* — *вибула* — *вибуло* — *вибули*), напр.: *забрів* — *забрала* — *забрало* — *забрали*, *почів* — *почала* — *почало* — *почали*. У російській же деякі дієслова «...переносять наголос на префікс у чоловічому і середньому роді та множині минулого часу: *дбдал* — *пéредал* — *пéредало* — *пéредали* — *передалá* (*не жил* — *не жила́, не был*), *додалá*, *прóблil*, *дблil*, *бтлil*, *прбóжил*, *пбплыл*, *прíбыл* — *прíбыло* — *прíбыли* — *прибыла́*, *долила́* та ін., *сбóздал* — *сбóздало* — *сбóздали* — *создалá*. Таких же змін зазнає минулий час префіксальних дієслів на *-ять*, *-чать*, *мереть* і *переть*, з яких перші два не вживаються без префікса, а два останніх мають у минулому часі нерухомий наголос: *на́чал*, *за́нял*, *рб́знял* — *рб́зняло* — *рб́зняли*, *у́мер*, *б́тмер* — *б́тмерло* — *б́тмерли* — *отмерла́*» ¹⁶. Цитуємо цю частину характеристики російського наголосу повністю, оскільки сучасний літературний наголос не завжди збігається із запропонованим О. О. Потебнею. Зокрема, у слові *передать* «вручити, повідомити тощо» поряд із префіксальним допустимим є також наголошення *передáл* — *передáло* — *передáли*, а для слова *передать* «дати зайвого» нормативний наголос *передáл* — *передала́* — *передáло* — *передáли*. Допустимим літературним вважається кореневий наголос чоловічого, середнього роду та множини дієслів минулого часу *додáть*, *дожéть*, *пролéть*, *создáть*; як рівноправний поряд із префіксальним він уживається в словах

¹⁴ Потебня А. А. Ударение.— С. 95.

¹⁵ Там же.— С. 95.

¹⁶ Там же.— С. 94.

доліть, отліть (чомуś в однокореневому проліть — тільки як допустимий), а у словах попліть, різнять лише кореневий наголос є нормативним. Слова *знять, начать, отмереть, прибыть* характеризуються в минулому часі, крім жіночого роду, нормативним префіксальним наголосом.

3. «З'єднуючись зі зворотним займенником *ся*, ці дієслова минулого часу (чоловічого роду. — *І. Г.*) в літературній російській мові переносять наголос на *ся*, а в решті форм — на закінчення перед *ся*: *дался, удался, прижился, полился, влился, начался, заперся, звался, назвался, дождался, брался, родился*, жіночий рід — *-ась(ся)*, середній рід *-ось(ся)*, множина *-ись(ся)*». В українській мові наголос «...не переноситься на *ся*: *почався, удався* тощо»¹⁷. У сучасній російській лексикографії передкінцевий наголос аналізованих дієслівних форм чоловічого роду, крім *заперся* (про закриття дому на ключ тощо), але *запёрся* (про затятість людини), *родился* і *родился* (про народження когось) та *родился* (про народження думок, замислів), подається як ненормативний або ж як застарілий. В українській мові дієслова з *-ся (-сь)* у минулому часі наголосу не змінюють, тобто поширений у мові телевізійників наголос *зібрались* є неукраїнським — таким, що спричинений російським акцентним впливом.

О. О. Потебня багато уваги приділив акцентуації пасивних дієприкметників минулого часу, яка ще й нині є проблемною для носіїв російської мови. Ідеться про російські дієприкметники, які в чоловічому роді приймають наголос на суфіксі, а в жіночому, середньому і множині переносять наголос на флексію за зразком прикметників *бел — белá — белó — белы́* та дієслів минулого часу, як *плел — плелá — плелó — плели́* переносять наголос на закінчення, пор.: *веден — веденá — веденó — ведены́*. Наводячи приклади такого наголошення (*бережён, везён, плетён, прочтён, пражён, толчён*), учений висловлює сумнів, що тільки цей наголос властивий російській мові: «Принаймні моє вухо звикло до вимови як “коса заплётена”, “вещи перевезены”, “перенесены”, “лошади запряжены”»¹⁸. Однак сучасні лексикографічні праці подають такий наголос як неправильний¹⁹.

В українській мові, як відзначає вчений, у пасивних дієприкметниках минулого часу, утворених від дієслів з наголошенням в інфінітиві *-ти* або попереднім суфіксальним голосним, наголос переважно відтягується на попередній склад і залишається незмінним в усіх формах: *месті — мѐтений — мѐтена — мѐтене — мѐтєні*, так само *любіти, кроїти, читати, міняти, купувати, малювати, одягнути, тягнути* тощо. Префіксальні утворення від дієслів на *-іти/-ію* не змінюють наголосу: *затвердіти — затверділий — затверділа — затверділе — затверділі, захворіти, змокріти, озвіріти, осиротіти, посіріти*; як не змінюється він і в похідних від дієслів з кореневим та подвійним наголошенням: *бáчити — бáчений, посівіти — посівілий*.

Пасивні дієприкметники минулого часу з префіксом *ви-* мають наголос на цьому префіксі, пор.: *вівезений — завѐзений*. О. О. Потебня звертає увагу на наголошення дієприкметників з невокалічним коренем: «*Гнуть, мкнуть і ткнуть* через односкладність переносять наголос на префікс: *сòгнут — сòгнута — сòгнута*. Українське *зігнутий, зámкнутий — зámкнений, зátкнутий*»²⁰, так само *звáний — нáзваний, гнáний — зáгнаний*. Наголошення таких префіксальних

¹⁷ Там же. — С. 94—95.

¹⁸ Там же. — С. 99.

¹⁹ Для подання сучасного російського нормативного наголосу в основному використовуємо: Орфоэпический словарь русского языка: Произношение, ударение, грамматические формы / Под. ред. Р. И. Аванесова. — М., 1983. — 704 с.

²⁰ Потебня А. А. Ударение. — С. 101.

дієприкметників у сучасній українській мові не усталене й характеризується хитанням. Причин цьому дві. По-перше, не всі префікси однаковою мірою виявляють здатність переймати на себе наголос, пор.: *ві́гнутий, віді́гнутий, піді́гнутий, розі́гнутий* і *погн́утий, пригн́утий, прогн́утий*. По-друге, як дослідив В. М. Винницький, первісним у цих дієприкметниках було наголошення, яке збігається з наголосом твірних основ, тобто префіксальний наголос є вторинним, про що свідчить залучений ученим ілюстративний матеріал XVI — XX ст.²¹ Очевидно, процес відтягнення наголосу на префікс у розглянутих утвореннях триває й досі, і в різних діалектних ареалах його інтенсивність не однакова. Сучасні словники фіксують стан наголошення цих утворень у художній літературі 2-ої половини XIX — 1-ої половини XX ст., тому навіть у словах з префіксами, які мають схильність до акцентування, наголос подано за твірним дієсловом, пор.: *загн́утий, нагн́утий* і *вві́гнутий, зі́гнутий, зогн́утий, перéгнутий, півзі́гнутий*. Однак, як відомо, нормативного наголосу в XIX ст. в українській мові не існувало, а в поезії першої половини XX ст. він ще не був усталеним. Проблема української лексикографії стосовно акцентуації слів полягає в тому, що зафіксований понад півстоліття тому наголос не переглядався з метою вирівнювання акцентних парадигм, що відбило б зміни в мовленні, сприяло б наведенню акцентного ладу та в результаті покращило б засвоєння літературного наголосу мовцями.

Форми на *-но, -то*, що походять від коротких дієприкметників середнього роду, а нині протиставляються їм за синтаксичною функцією, акцентуаційно нічим не відрізняються від пасивних дієприкметників минулого часу, оскільки пройшли такий самий акцентуаційний шлях. Акцентним хитанням у поетичному мовленні відзначається слово *да́но*, на відміну від співвідносного дієприкметника. В. М. Винницький виявив, що писемні джерела XVI — XIX ст. послідовно фіксують *да́но*, а кінцевий наголос з'явився в поетичних творах XX ст.²² Безперечно, до цього спричинилося російське наголошення слова, про яке йшлося вище. Глибокий знавець української мови М. Т. Рильський критично висловився про вжите П. Г. Тичиною *данó*, що римується зі *знаменó*²³.

О. О. Потебня досить ґрунтовно проаналізував наголос слов'янського прикметника і встановив акцентні типи двоскладних слів. Важливими є його висновки про залежність наголосу членних прикметників від нечленних, що ґрунтуються на даних української, російської, сербської та хорватської мов. На матеріалі XIX ст. розглянуто особливості наголосу українського прикметника, що дало можливість авторові виявити давню тенденцію до уодноманітнення у двоскладових словах наголосу на флексії, напр.: *ті́сний, близькі́й, гладкі́й, тонкі́й*. Учений показує залежність наголошення прикметників від якісних характеристик суфіксальних морфем та кінцевих компонентів загалом (*-éзний: старéзний, -éнний: глибочéнний, -цький: коза́цький* тощо), робить порівняльний аналіз відад'єктивних прислівників на *-о* у російській та українській мовах, констатуючи, що в останній їм властива лише коренева акцентуація незалежно від того, до якого акцентного типу належить прикметник, пор.: *ну́дно, пру́дко, си́льно, стра́ино, ху́тко*²⁴.

Актуальним для сучасної акцентології є розглянутий ученим наголос порівняльного ступеня, який сучасні словники фіксують дуже рідко. Річ у тім, що на-

²¹ Винницький В. Українська акцентна система: становлення, розвиток.— Л., 2002.— С. 390–397.

²² Винницький В. Акцентуаційні етюди.— Жовква, 2004.— С. 227–228.

²³ Рильський М. Ясна зброя.— К., 1971.— С. 67.

²⁴ Потебня А. А. Ударение.— С. 133–137.

голос у ступеневих формах не залежить від наголошення прикметника в початковій формі. Двоскладові прикметники послідовно отримують наголос на суфіксі *-іш(-ий)*, пор.: *добрий — добріший — найдобріший* (далі наводимо тільки 1-й ступінь порівняння, бо в 2-му ступені наголос не змінюється), *гіркий — гіркіший*. Для три- і багатоскладових прикметників виводиться закономірність, за якою у ступеневих формах вони зберігають наголос «нульової форми, якщо ця форма наголошується на основі: *активний — активніший..*». При цьому подається десяток винятків: *весілий — веселіший, гарячий, зелений, красівий* тощо²⁵. Але ж цих винятків не десяток, а чи не кожне четверте кореневонаголошене слово у ступеневих формах виявляє схильність до уніфікації наголосу на суфіксі. О. О. Потебня вказує на специфіку українського суфіксального наголошення й подає його якомога ширше: *моторніший, покірніший, розумніший, славніший, але завзятіший, письмєнніший*²⁶. Мабуть, не кожен нині погодиться з двома першими наголосами. За нашими спостереженнями, існує пов'язаність і залежність між можливістю утворення демінутива з суфіксами *-есеньк-, -ісінк-* та суфіксальним наголошенням у ступеневих формах прикметника, пор.: *моторний — моторнєсенький — моторніший, покірний — покірнєсенький — покірніший, червоний — червонєсенький — червоніший і доцільний — доцільніший, організований — організованіший, письмєнний — письмєнніший*. Ця, на наш погляд, закономірність не ґрунтується на об'єктивних акцентологічних законах, адже йдеться лише про ступінь засвоєння та вживання слова в зменшено-пестливому значенні в усному мовленні, але лінгвіст з природним чуттям мови принаймні має від чого відштовхнутися.

О. О. Потебня всебічно дослідив акцентуацію слов'янського іменника. Він розглядає специфіку наголосу іменників за їхньою належністю до певної відміни (виділяються чотири відміни: для іменників чоловічого роду, іменників середнього роду, іменників жіночого роду з вокалічним закінченням та іменників множинних і жіночого роду на приголосний). Такий підхід акцентуаційного аналізу іменника власне за родами переважає й у сучасному мовознавстві. Розглянуто також залежність наголошення від дериваційних характеристик слова, абстрактного чи конкретного значення, кількості складів тощо. Особливу увагу приділено іменникам з рухомим наголосом, зокрема виділено два розряди іменників жіночого роду: 1) з відтягненням наголосу в називному множини (*брові — брові — брови*); 2) з відтягненням наголосу у знахідному однини та множині (*весні — весні — весні — весні*)²⁷. Слід зазначити, що питання акцентуації розглядаються і в неакцентологічних дослідженнях. Так, у граматичній праці вчений аналізує специфіку наголосу окремих відмінків, напр.: «Імена, що мають родовий на -а наголошене, переважно, якщо мають і род. на -у, не вимагають наголосу над останнім закінченням: *слідá і сліду, судá і сду, мостá і мбсту*. [...] Частково це властиво і російській мові»²⁸. Тут же наведено приклади з російської: *с полку* (хоч *из полка*), *с мбсту* (і *мостá*), а також винятки в українській мові: *сміху, гріху і сміху, гріхá*²⁹. Виявлено специфічні риси українського наголосу, зокрема сильнішу, ніж у російській мові, дію тенденції до акцентуаційного

²⁵ Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. — К., 1969. — С. 166.

²⁶ Потебня А. А. Ударение. — С. 137—138.

²⁷ Там же. — С. 125—127.

²⁸ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : В 4 т. — М., 1985. — Т. 4. — С. 21.

²⁹ Там же.

протиставлення однини і множини (*голуб* — *голубі*, *баба* — *баби*)³⁰. О. О. Потебня засвідчує збереження в українській кличного відмінка, в якому він виключає кінцевий наголос³¹. Для вивчення історії наголошення вокатива це важливий факт, адже нині частина іменників втрачає первісний наголос і набуває флексійного (*весно́*, *знавцю́*)³².

Цікавий висновок робить автор стосовно наголосу називного множини в російській мові, де одні іменники вживаються лише із закінченням *-а*: *берега́*, *господа́*, але *хозя́ева*, а інші мають паралельні закінчення з наголошеними *-а́*, *-я́* і ненаголошеними *-и*, *-и* (*волоса́* і *вблосы́*, *лекаря́* і *ле́кари*), але це правило дотримується не завжди (*зубья́* і *зубы́*). Автор пояснює факти різного акцентування тим, що у випадку типу *года́* йдеться про збірну множинність, коли втрачається неподільність предметів, а у формах типу *годы́* надається значення одиничної множинності, тобто багатьох предметів або осіб, розгляданих окремо. Тому вчений пристає до думки, що пристойніше сказати *господа офице́ры*, ніж *офице́ра*³³. Очевидно, перша форма виконує функцію двоїни, втраченої в російській мові. В українській мові форми двоїни та множини в багатьох випадках розрізняються за допомогою наголосу: дв. *два*, *три*, *чотири* *ліка́ри* — мн. *ліка́рі*, дв. *кни́жки* — мн. *книжкі́*, дв. *мі́ста* — мн. *міста́*.

Особливістю цього розділу є залучення до аналізу іншомовних слів. З цього приводу О. О. Потебня, спираючись на Я. К. Грота, відзначає: «чим більше вони засвоєні народом, тим легше піддаються зміні наголосу, якщо тільки такий зміні не суперечать інші, сильніші й постійніші закони мови». На думку вченого, якщо первісно іншомовне слово, вживане у множині, гнучке у вимові, тобто має рухомий наголос, це означає, що народ повністю зжився з ним, зовсім забув його походження³⁴. Звичайно, не кожне іншомовне слово отримує на східнослов'янському ґрунті рухомий наголос, як, зрештою, і питомі утворення. З певних причин (фонеме оформлення, кількість складів, час запозичення, інтенсивність уживання тощо) іншомовні слова зберігають у мові-реципієнті акцент мови-джерела. Для окремих лексем термін акцентуаційної адаптації може бути досить тривалим. Зокрема, О. О. Потебня зазначає, що запозичення з польської мови у формах множини *скарби*, *жарти*, *шлюби* не зазнали в українській мові наголосових змін³⁵. Однак нині іменник *скарб* у множині характеризується флексійним наголошенням: *скарбі́*, род. *скарбі́в* (ОСУМ, II, 553), що сталося під дією тенденції до акцентуаційного протиставлення однини і множини. Ця тенденція виникла в українській мові ще в XVII ст., і частина питомих утворень та запозичень отримала наголос на флексії ще тоді. У розгляданому слові адаптаційний період виявився довшим. Українські стародруки послідовно фіксують незмінний кореневий наголос *ска́рбы* (Гал., 235; Рад., 387, 634, 863), ор. *ска́рбами* (Рад., 318, 414). Тільки у першій половині XX ст. пропонується подвійний наголос *ска́рби* і *скарбі́* (Голоск., 367), але на першому місці — все-таки ще наголос мови-джерела; далі вже *скарбі́* і *ска́рби* (УЛВН, 603; Погрібний, 526), а

³⁰ Потебня А. А. Ударение.— С. 117–122.

³¹ Там же.— С. 115, 125.

³² Докладніше див.: Тараненко О. О. Словозміна української мови.— Ніредьгаза, 2003.— 198 с.; Гальчук І. Ю. Акцентологічні дослідження О. О. Потебні і сучасні проблеми українського літературного наголосу // Наукова спадщина О. О. Потебні в контексті сучасності / Відп. ред. В. Франчук.— К., 2005.— С. 43–51.

³³ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике.— С. 31–32.

³⁴ Потебня А. А. Ударение.— С. 140.

³⁵ Там же.— С. 141.

пізніше тільки *скарби*, род. *скарбів* (ОС 94, 696), що відбиває сучасний стан в усному мовленні.

Загалом відзначимо, що дослідження О. О. Потебні в галузі слов'янської акцентології були дуже продуктивними, однак, не будучи оприлюдненими свого часу, вони не відіграли належної їм ролі в розвитку акцентологічної науки. Віддаючи належне внеску вченого, зокрема, у вивчення українського наголосу, доводиться констатувати, що нині його акцентологічні студії використовуються більшою мірою як ілюстративний матеріал для історичних досліджень. Але зазначимо, що цей матеріал дуже цінний, оскільки поданий він великим ученим, зачинателем української акцентології як науки та глибоким знавцем тогочасного літературного й діалектного наголосу.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Голоск. — *Голоскевич Г.* Правописний словник.— 20-е вид.— Нью-Йорк; Л., 1994.— 460 с.
Гал. — *Галатовскій І.* Ключ разумѣнія.— К., 1659 (стародрук).
ОС 94 — Орфографічний словник української мови / Уклад.: С. І. Головашук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко.— К., 1994.— 864 с.
ОСУМ — Орфоепічний словник української мови : В 2 т. / За ред. В. М. Русанівського.— К., 2001.
Погрібний — Орфоепічний словник / Уклад М. І. Погрібний.— К., 1984.— 629 с.
Рад. — *Радивилловскій А.* Огородок.— К., 1676 (стародрук).
УЛВН — Українська літературна вимова і наголос : Словник-довідник.— К., 1973.— 724 с.

I. Yu. HALCHUK

O. O. POTEBNIA AS ACCENTOLOGIST

The author focuses on O. O. Potebnia's accentological legacy as well as his contribution in Slavic accentological studies. The also analyses some issues of Modern Ukrainian accentuation using Potebnia's works on the specificity of accentuation of words in various Slavic languages.

Keywords: accentology, stress, Ukrainian language, foreign words.